

בעילום שם, ישיבת הר המור

לא ימוש ספר התורה

הצגת השאלה:

הגמרא בקידושין (כט ע"ב) למדה את חיוב לימוד תורה מהפסוק "ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם" (דברים ה, ג), אך לא התפרש בה כמה אדם חייב ללמוד. יש מצוות שיש בהן מעשה מסוים שצריך לעשות, כמו נטילת לולב ותקיעת שופר, ואחרי מעשה זה נתקיימה המצוה והאדם אינו מחויב בה יותר. מאידך גיסא יש מצוות כמו ציצית, שבכל רגע שאדם לובש בגד של ארבע כנפות הוא חייב להטיל בו ציצית. ויש לברר מה גדרה של מצוות לימוד תורה; האם מספיק רגע אחד של לימוד תורה, ויותר מכך אדם פטור מללמוד, או שישנו חיוב ללמוד כל רגע ורגע. אם נאמר שאדם חייב ללמוד יותר מדגע אחד ביום, עדיין יש מקום לשאול - האם חייב ללמוד כל היום כפשוטו? ומה יהא על שאר הדברים שצריך לעשות, כמו קיום מצוות ודאגה לצרכיו?

דברי הגמ' במנחות

בגמרא (מנחות צט ע"ב) נחלקו רבי יוסי וחכמים לגבי לחם הפנים, שנאמר בו 'לפני תמיד' (שמות כה, ל). חכמים אומרים שכאשר מחליף את המערכות של לחם הפנים החדש בישן, צריך שלא יהיה רגע אחד בלי לחם על השולחן. אבל רבי יוסי סובר שיכול להוציא את הישנה שחרית ולהניח את החדשה בערבית, וגם זה נקרא 'תמיד' - שיש לחם על השולחן בבוקר ובערב. מזה למדה הגמרא בנוגע לפסוק "לא ימוש ספר התורה הזה מפיו":

אמר רבי אמי: מדבריו של ר' יוסי נלמוד, אפילו לא שנה אדם אלא פרק אחד שחרית ופרק אחד ערבית, קיים מצות לא ימוש ספר התורה הזה מפיו. אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית - קיים לא ימוש, ודבר זה אסור לאומרו בפני עמי הארץ. ורבה אמר: מצוה לאומרו בפני עמי הארץ.

הגמרא לומדת מהשוואה זו, שלדעת רבי יוסי מספיק ללמוד פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה. בפשטות, הגמרא מבינה שלולי דברי רבי יוסי לגבי לחם הפנים, שכוונת התורה במילה 'תמיד' יכולה להיות פעם אחת בבוקר ופעם אחת בערב, היינו לומדים מהפסוק

"לא ימוש" שיש חיוב לימוד תורה כל רגע, וכפשוט הפסוק. א"כ יוצא שהגמרא מסיקה גדר אמצעי בין שתי האפשרויות שהצענו למעלה - לא די במעשה של פעם אחת ביום כמו לולב ושופר, וגם אין חיוב כל רגע כמו ציצית, אלא ישנו חיוב ללמוד ביום ובלילה, אבל מספיק לימוד אחד ביום ולימוד אחד בלילה.

ונראה שהפסוק "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך" הוא המקור לכך שבאופן עקרוני חייב אדם ללמוד תורה יומם ולילה, ואינו יכול להיפטר בלימוד כל שהוא, אלא שהגמרא למדה מדברי רבי יוסי שמספיק לימוד אחד ביום ואחד בלילה כדי שייחשב שלמד יומם ולילה. ועיין בדברי מהר"ל (מובאים בהערה¹), שמסביר למה צריך ללמוד גם ביום וגם בלילה. אמנם בשנות אליהו לגר"א (פאה א, א) כתב שבעצם מספיקה אפילו תיבה אחת של תורה, אלא שבכל מקרה אדם קורא קריאת שמע, ובכך יוצא ידי חובתו. וצ"ע, שהרי הגמרא, לפני שהביאה את דברי רבי יוחנן שאומר שמספיק קריאת שמע, אמרה שצריך 'פרק' אחד ביום ו'פרק' אחד בלילה.

כדברי הגמרא הזאת פסק הרמב"ם (הל' ת"ת א, ח): "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה... חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה". וכן פסק השו"ע (יו"ד רמו, א), והרמ"א הוסיף שם ע"פ הסמ"ג, שאפשר בשעת הדחק להסתפק בקריאת שמע שחרית וערבית.

ועיין בלחם משנה על הרמב"ם, שהקשה על מה שפסק שמספיק לקבוע עת ביום ובלילה, שהרי הגמרא למדה זאת מדברי רבי יוסי בלחם הפנים, והרמב"ם לגבי לחם הפנים פסק כחכמים שצריך תמיד כפשוטו (הל' תמידין ומוספין ה, ד)!

הלחם משנה מיישב, שלגבי הפסוק "לא ימוש" גם חכמים מודים לרבי יוסי, כי לשון 'לא ימוש' שנאמרה בלימוד תורה פחות משתמעת כתמידיות מאשר לשון 'תמיד' שנאמרה

1. עיין בחידושי אגדות למהר"ל במנחות שם שמסביר, שמקצת היום תופס את כל היום, וכך גם בלילה: "וטעם דבר זה [אשר] נחשב המקצת כמו הכל, מפני כי היום הוא אחד והלילה הוא אחד, ולפיכך מקצת היום כמו כולו נחשב. ואף על גב שלא נחשב כולו מצד הזמן, אבל מצד צורת היום נחשב מקצת כמו כולו, דאינו תולה בהמשך הזמן, שלא יהיה נחשב יום אלא שיהיה י"ב שעות, שזה אינו רק נחשב יום אפילו מקצת. וכיון שנחשב יום אפילו מקצת, אם שנה פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה קיים והגית בו יומם ולילה. ואלו היה התורה נופלת תחת הזמן, לא היה נחשב כאשר לומד פרק אחד ביום כמו כל היום, אבל כיון שאין שייך זמן בתורה, אם למד פרק ביום נחשב כאלו עסק בתורה כל היום. ואין להקשות אם כן אפילו לא למד רק פעם אחד כאלו הוגה בה תמיד. שאין זה קשיא כלל, כי היום מחולק בעצמו לא מצד הזמן, ולפיכך לא יאמר רק אם שנה פרק אחד ביום כאלו עוסק בתורה כל היום וכן בלילה. ודבר זה מבואר."

בלחם הפנים. ומוסיף הלח"מ שהרמב"ם לא הביא את דברי רבי יוחנן שמספיקה קריאת שמע שחרית וערבית, כי הגמרא אומרת על דין זה שאסור לאומרו בפני עמי הארץ. ועיין שם בש"ך (סק"א) שהביא את דברי רבא בגמרא במנחות, שמצוה לומר זאת בפני עמי הארץ, וכתב שזה מה שפסק הרמ"א.

אמנם גם אחרי שאנו אומרים שאדם יוצא ידי חובה בלימוד אחד ביום ואחד בלילה, ודאי שאין הכוונה שמי שלומד יותר מזה הוי כמו מי שנוטל לולב פעם שניה, אלא בנידון דידן הוא מקיים עוד מצוה ויכול להוסיף על מצוותו הראשונה. דבר זה מבואר במשנה הראשונה במסכת פאה - "אלו דברים שאין להם שיעור... ותלמוד תורה כנגד כולם". אם כן פשוט הוא שגם מעבר לחיוב המינימלי אדם מקיים מצוות לימוד תורה, אלא שיש לשאול עד כמה מחויב לכך - האם יכול לשבת בטל ולא ללמוד מעבר לכך כלום, או שצריך ללמוד כפי כוחו, יכולתו ומה שצריך לדאוג לצרכי חייו, וכל מה שהגמרא אמרה זה שאם אין לו ברירה יכול להסתפק בלימוד פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה. ומצאנו כמה דרכים בזה:

דרך ראשונה - רשות

בגמרא בנדרים (ח ע"א) מובא:

ואמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל. והלא מושבע ועומד הוא, ואין שבועה חלה על שבועה! מאי קמ"ל? דאפי' זרוזי בעלמא, היינו דרב גידל קמייתא! הא קמ"ל, כיון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית, משום הכי חייל שבועה עליה.

הגמרא אומרת שנדר יחול על מי שנודר ללמוד תורה על אף שהוא כבר מושבע על כך מהר סיני ואין שבועה חלה על שבועה, כיון שלצורך קיום השבועה מסיני הוא יכול לפטור את עצמו בקריאת שמע שחרית וערבית, וכדברי הגמרא במנחות שהובאה לעיל. ופשטות הגמרא היא שיותר מק"ש שחרית וערבית הלימוד הוא בגדר רשות בלבד, ולכן חל על זה נדר כי לא חייב ללמוד יותר מכך. ואכן כך לשון הרא"ש שם בפירושו: "ולא הוי חובה אלא רשות". וכן בשיטה מקובצת שם כתב: "ואפילו עשה ליכא, מדקאמר התם ודבר זה אין מודיעים אותו לעם הארץ".

ונראה שזו גם שיטת רש"י במנחות. בהמשך הגמרא במנחות שם, הובאה שאלה ששאל בן דמא את רבי ישמעאל:

שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה הזה מפּיך והגית בו יומם ולילה, צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית. ופליגא דר' שמואל בר נחמני, דאמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן: פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה, ראה הקדוש ברוך הוא את יהושע שדברי תורה חביבים עליו ביותר, שנאמר: ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל, אמר לו הקדוש ברוך הוא: יהושע, כל כך חביבין עליך דברי תורה? לא ימוש ספר התורה הזה מפּיך.

וביאור שם רש"י (ד"ה ופליגא): "הא דר' ישמעאל, דאמר חובה ללמוד כל היום". ומשמע שרק רבי ישמעאל אומר שזו חובה ללמוד כל היום, אבל רבי שמעון שאמר שדי בפרק ביום ופרק בלילה סובר שאין חובה כזו.² וכן מפורש במהרש"א שם שרבי ישמעאל חולק על רבי שמעון.

גם ברמב"ם נראה שמעבר לחיוב המינימלי אין חובה ללמוד, שהרי כך כתב (הל' ת"ת ג, ו) "מי שנשא לבו לקיים מצוה זו כראוי ולהיות מוכתר בכתר תורה, לא יסיח דעתו לדברים אחרים, ולא ישים על לבו שיקנה תורה עם העושר והכבוד כאחת". ומשמע שאין בזה חובה, אלא זו מעלה עצומה שהרמב"ם מדריך איך להגיע אליה, אבל אין האדם חייב שלא להעשיר כדי ללמוד. וכן בהמשך כל אותו הפרק נראה ברמב"ם שזו מעלה גדולה לעסוק בתורה כל היום ולעבוד רק כדי פרנסתו, אבל אין בזה חובה. בנוסף, הרמב"ם לא פסק את דברי רבי ישמעאל שאסור ללמוד חכמה יונית בגלל הפס' "והגית בו יומם ולילה".

אך קשה על הדרך הזאת, מגמרא מפורשת במסכת יומא (יט ע"ב):

תנו רבנן: ודברת במ - במ ולא בתפלה, ודברת במ - במ יש לך רשות לדבר, ולא בדברים אחרים. רבי אחא אומר: ודברת במ - עשה אותן קבע, ואל תעשם עראי. אמר רבא: השח שיחת חולין - עובר בעשה, שנאמר ודברת במ - במ ולא בדברים אחרים. רב אחא בר יעקב אמר: עובר בלאו, שנאמר כל הדברים יגיעים לא יוכל איש לדבר.

2. ואי אפשר לדחות ולומר שרבי ישמעאל סובר שחובה ללמוד ואפילו על חשבון הדאגה לצרכיו, ורבי שמעון אומר שחייב ללמוד בכל רגע אך רק כשאינו דואג לצרכי חייו. שהרי רבי ישמעאל הוא שאומר בגמרא בברכות (לה ע"ב) "הנהג בהם מנהג דרך ארץ", ואם כן פשוט שהוא סובר שיכול לדאוג לצרכיו ורק בשאר הזמן חייב לעסוק בתורה, ובהכרח שזו כוונת רש"י שכתב דל' ישמעאל חייב ללמוד כל היום. וא"כ בפשטות רבי שמעון חולק על זה וסובר שאין זו חובה אלא רשות.

ולכאורה מפורש בגמרא שיש איסור לשוח שיחת חולין ואדם חייב ללמוד כל רגע. אבל זו אינה קושיא מכמה סיבות:

א. הגמרא לא אמרה שיש בזה ביטול עשה של "והגית בו יומם ולילה", אלא כתבה שיש בזה איסור אחר, ואם כך משמע להפך שאין פה ביטול עשה של ת"ת. ובאמת החפץ חיים (עשין יב, בבאר מים חיים) הקשה כך על שיטתו (המובאת להלן, שיש חיוב לימוד תמידי מדין ת"ת), ויישב שהגמרא חיפשה איסור נוסף מלבד ביטול העשה של ת"ת. אבל מ"מ אין מכאן ראייה שיש חיוב ללמוד בכל רגע מדין מצות ת"ת.

ב. רש"י שם פירש "ולא בדברים אחרים - שיחת הילדים וקלות ראש". ומשמע שאין הכוונה לכל אדם שאינו לומד תורה ושח שיחת חולין, אלא לדיבור שיש בו בעיה עצמית של קלות ראש וכדו' [אמנם בתלמידי רבינו יונה (ברכות ט ע"ב מדפי הר"ף) פירשו 'שיחת חולין' כפשוטו].

ג. רבינו אברהם מן ההר בפירושו ליומא כתב שדברי הגמ' הם "אזהרות דרבנן". ויותר מזה כתב המאירי שם שזה "דרך צחות". ונראה שכך למד הרמב"ם שלא הביא את הגמרא הזו [אמנם המג"א (קנו ס"ק ב) והמ"ב (שם סק"ד) פסקו את הגמרא הזו, וכן פסק הרמ"א (יר"ד רמו, כה) שאסור לשוח שיחת חולין].

וכך למד באור שמח (הל' ת"ת א, ב), שמצוות לימוד תורה בכל רגע איננה חובה המוטלת על כל אדם:

ונמצא מצוות ת"ת אשר בוודאי אם יבקש האדם טרף ומזון בכ"ז אינו נחשב למפריע מצוות ת"ת, ואספת דגנך כתיב (דברים יא, יד). וכן למשל אדם חלוש המזג, וכן כל אחד לפי ההכרחיות שלפי הרגלו, וכן לפי טוהר נפשו של אדם. כי אינו דומה בחיוב ת"ת האיש אשר נפשו מרגשת בשכלה הזך ונקשרה בעבותות אהבה לתלמוד תורה, לאיש אשר כוחות נפשו נרפים ועצלים. לכן אין היה מחוק הבורא לחוק חיוב ת"ת לכל ישראל, ונתן תורת כל אחד בידו, ואין לאל יד האנושי ליתן המדה האמיתית לזה. לכן באו חכמים ופירשו לנו גדר מרכזן האמיתי של ת"ת, ק"ש בשחרית, ק"ש בערבית, קיים והגית בה יומם ולילה (מנחות צט ע"ב), כיון שלומד קבלת המצוה ואזהרתה בשחרית ובערבית כבר קיים מצוותה. אולם יתר מזה הוא בכללי המצוות אשר נבדלו ונפרדו בזה כל איש לפי ערכו ומהותו, והיא כמו הסר מן המדות המגונות אשר נפרדו זה מזה. ובוודאי צריך להתעצם בה האדם

בכל יכלתו, כי כפלה התורה הרבה פעמים ענין למודה, וצריך האדם להלהיב נפשו לשקוד על דלתותיה, כאשר הרבו לדבר בזה הספרים הקדושים. ולכן אמר (שמות יח, כ) והזהרת אתה את החוקים ואת התורות, ודבר השווה לכולם והודעת כו' ילכו בה ואת כו' אשר יעשון, שבזה אינו שווה, רק כל אחד לפי מה שהוא אדם.

נראה מדבריו שמן הדין אדם חייב ללמוד רק פרק אחד ביום ופרק אחד בלילה, ויותר מכך הרי זה כעניין המידות, שאדם כפי יכולותיו הגשמיות והרוחניות צריך להשתדל בהן, אבל אין בזה חיוב. האור שמח לא מחשיב רק את הדאגה לקיומו החומרי של האדם כשיקול לכך שאינו לומד תורה, אלא אומר שיש אדם שאין לו תכונות נפש לכך, ופטור ללמוד יותר מאשר קריאת שמע שחרית וערבית.

דרך שניה - "הנהג בהם מנהג דרך ארץ"

אפשר להבין שאין כוונת רבי שמעון שיותר מפרק אחד ביום ופרק אחד בלילה אין אדם חייב ללמוד, אלא שאדם חייב ללמוד כפי יכולתו אחרי שדואג לצרכי העולם הזה, וכדברי רבי ישמעאל בגמרא בברכות (לה ע"ב) "הנהג בהם מנהג דרך ארץ". וזו כוונת רבי שמעון בגמרא במנחות, אלא שהוא אומר שאדם שאין לו ברירה וצריך לעסוק בצרכיו כל היום, יסתפק בלימוד שחרית וערבית, ובכך מקיים מצוות "והגית בו יומם ולילה".

לפי זה נסביר את דברי הגמרא בנדרים, שכיון שיכול לצאת ידי חובה בק"ש שחרית וערבית אם צריך לכך, לכן יש נפק"מ לשבועתו, כי בעקבותיה הוא חייב כעת ללמוד אפילו במצב שבגלל מצוות לימוד תורה היה פטור. כי מהשבועה נפטר רק על ידי פיקוח נפש, ואילו ממצוות תלמוד תורה אפי' אם רק עוסק בצרכיו פטור, ונפק"מ שצריך לצמצם בעשיית צרכיו למינימום ההכרחי לחיי נפש כדי לקיים את שבועתו.

וכן מבואר שם בריטב"א³ בפירושו הראשון:

ומהדרין דכיון דאי בעי פטר נפשיה בק"ש שחרית וערבית חיילא שבועה עליה, פי' הא דאמרינן דאי בעי פטר נפשיה בק"ש שחרית וערבית ונפיק מחובת והגית בו יומם ולילה היינו בדלא אפשר ליה טפי, שצריך להשתדל קצת היום בפרנסתו, הא לאו הכי לא מיפטר, כדאיתא במנחות.

ולפי הדרך הזאת ניתן לומר שאין מחלוקת בין רבי שמעון לרבי ישמעאל בגמרא במנחות. גם רבי שמעון מודה שאסור ללמוד חכמה יונית, כי זה לא דבר שאדם צריך לו כדי לדאוג

3. וכן הסביר בשיעורי רבי שמואל רוזובסקי בנדרים שם.

לצרכי חייו. ולכאורה זו כוונת הריטב"א שמסיים שאדם לא נפטר מלימוד מעבר למה שצריך לפרנסתו "כדאיאתא במנחות". ונראה שכוונתו לדברי רבי ישמעאל שם, כי בדברי רבי שמעון זה ודאי לא נאמר.

דרך שלישית - חובה ללמוד בכל רגע מעבר לצורך המדויק

על פי הדרך השנייה, בפשטות אדם יכול להתנהל בנחת. הוא יכול לדאוג לפרנסתו בצורה נורמלית והגיונית, ולא צריך להילחץ שבכל רגע הוא חייב ללמוד ואולי רגע אחד מבטל תורה יותר מכדי צרכו. על פי זה כאמור מבוארת הגמרא בנדרים, שיש חלות של נדר לגבי הזמן שבו צריך להדחק בכדי חייו בגלל הנדר.

אבל בחלק מהראשונים לכאורה רואים שלא למדו כך:

א. הריטב"א בפירושו השני בנדרים כתב שהנפק"מ בנדר היא שצריך ללמוד את הפרק הספציפי שנדר ללמוד, ולא מה שרוצה. וכוונת הגמרא שהביאה את דברי רבי שמעון שיכול להיפטר בקריאת שמע שחרית וערבית היא, שמדין ת"ת יכול ללמוד בכל מקום שירצה, ועכשיו בגלל השבועה חייב ללמוד דווקא פרק זה. ואמנם זה נראה דוחק גדול בגמרא, שהרי לפי זה אין באמת קשר בין מה שאדם יכול ללמוד מה שירצה לדברי הגמרא במנחות על ק"ש. אך עכ"פ רואים בריטב"א שלמד שמצד חיוב הזמן של לימוד תורה אין משמעות לנדר כיון שגם מצד מצוות ת"ת חייב ללמוד כל העת, ודלא כתרוצו הראשון, ולכן דחק לומר שהנדר חל רק לגבי חיוב הלימוד של הפרק המסוים.

ב. הר"ן שם כתב:

מסתברא לי דלאו דווקא דבהכי מיפטר, שהרי חייב כל אדם ללמוד תמיד יום ולילה כפי כחו. ואמרינן בפ"ק דקדושין (ל ע"א), ת"ר ושננתם שיהו דברי תורה מחודדין בפין, שאם ישאלך אדם דבר שלא תגמגם ותאמר לו וכו', וק"ש שחרית וערבית לא סגי להכי.⁴ אלא מכאן נראה לי ראייה למה שכתבתי בפרק שבועות שתיים בתרא, דכל מידי דאתא מדרשא, אף על פי שהוא מן התורה, כיון דליתיה מפורש בקרא בהדיא שבועה חלה עליו. והכא הכי קאמרינן, כיון דאי בעי פטר נפשיה

4. נראה לי שאין כוונת הר"ן לומר שגם אם נפטר מחיוב "והגית בו יומם ולילה" עדין הוא חייב מדין "ושננתם לבניך", אלא כוונתו להוכיח מכך שהגמרא דרשה שיהיו דברי תורה מחודדין בפין, שא"א להסתפק בקריאת שמע שחרית וערבית. אבל עיין בשיטה מקובצת שם שהביא דעה כזאת, ודחק שכוונת הגמרא לפי זה שהנדר חל כאן רק מדרבנן. וכן הברכ"י (יו"ד רמו, ס"ק א) הציע לבאר כך בדעת הרמב"ם. וצ"ע, כיצד אפשר לומר שיש שתי מצוות שונות של לימוד תורה.

ממאי דכתיב בקרא בהדיא, דהיינו בשכבך ובקומך, בקרית שמע שחרית וערבית, משום הכי חלה שבועה עליה לגמרי אפילו לקרבן. והיינו דקאמר נדר גדול, כלומר לכל דיניו כדבר הרשות. וכבר כתבתי זה שם בראיות גמורות בס"ד.

בדברי הר"ן מפורש שיש חובה על האדם ללמוד כל היום. הר"ן לא הסתפק במה שנאמר בדרך הקודמת שהחוב הוא רק על הזמנים שאינו עוסק בהם בצרכיו, ועל כורחינו שהבין הר"ן שיש חיוב לעשות מאמץ יתר כדי ללמוד בכל רגע, ולא להתנהל בנחת עם דאגתו לצרכי חייו.

ועיין עוד בדברי הגר"א בשנות אליהו שהובא לעיל בתחילת מסכת פאה, שהותר לאדם רק לעסוק במצוות ולאכול, כי גם האכילה היא מצוה, ואילולי הגמרא במנחות שלמדה שדי בקריאת שמע שחרית וערבית לא היה פנאי גם לזה!

וגם החפץ חיים (עשין יב) כתב בדברי הגר"א בשנות אליהו, וז"ל שם בסוף ההג"ה: "על כן מאוד ומאוד צריך להתיישב בזה איזה הוא הכרח אמיתי שבלתו אי אפשר בשום פנים, והיותר יחרים". וכן כתב בשולחן ערוך הרב (הלכות ת"ת ג, ה-ז).